

3. Загребельний П. Євпраксія [Текст] // Загребельний П. Твори у 6-ти т. / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1980. – Т. 4. : Євпраксія. День для прийдешнього. – 581 с.
4. Іваничук Р. Мальви. Орда / Р. Іваничук. – Х. : ФОЛІО, 2006. – С. 5–228.
5. Іваничук Р. Моя кунсткамера. Із авторського досвіду / Р. Іваничук // Березіль. – 2006. – № 10. – С. 103–171.
6. Ільницький М. Людина в історії. Сучасний український історичний роман / М. Ільницький. – К. : Дніпро, 1989. – 356 с.
7. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця [Текст] // Ільченко О. Вибрані твори : в 2 т. / О. Ільченко. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 1: Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця. – 671 с.
8. Крістева Ю. Самі собі чужі / Ю. Крістева. – К. : Основи, 2004. – 262 с.
9. Сиротюк М. Український радянський історичний роман / М. Сиротюк. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 396 с.
10. Тулуб З. Людолови [Текст]. Т. 1 / З. Тулуб. – К. : Дніпро, 1986. – 470 с.
11. Тулуб З. Людолови [Текст]. Т. 2 / З. Тулуб. – К. : Дніпро, 1986. – 571 с.

УДК 821.161.2 – 09

Ольга Яблонська
(м. Луцьк)

ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ ОБРАЗ МОСКАЛЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОШЕВЧЕНКІВСЬКОГО ПЕРІОДУ: ЧУЖИЙ / СВІЙ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ

У статті на матеріалі української класичної літератури досліджено образ москаля як етноментальну модель солдата-чужинця, презентанта імперської ідеології на поневоленій землі. Проаналізовано деморалізуючий та денационалізуючий вплив московщини на українське національне буття.

Ключові слова: імагологія, етноментальна модель, гетерообраз, постколоніальний дискурс.

Яблонская О. В. Этноментальный образ москаля в украинской литературе дошевченковского периода: чужой / свой среди украинцев. В статье на материале украинской классической литературы исследуется образ москаля как этноментальная модель чужого солдата, презентанта имперской идеологии на поработенной земле. Анализируется деморализующее и денационализирующее влияние “московщины” на украинское национальное бытие.

Ключевые слова: иммагология, этноментальная модель, гетерообраз, постколониальную дискурс.

Yablonska O. V. Ethnomentology Image of Moskov's Men in Ukrainian Literature of Preshevchenko's Period: Strange / Our Among Ukrainian. In the article are researched type of moskal as ethnomentology model of foreign soldier and representation empire ideology on the conquered land with the help of Ukrainian classic literature. It is analyzed demoralising and denationalising influence of moskovshchyny on Ukrainian national existence.

Key words: imagonology, ethnomentology, geteroimage, postcolonial discurs.

Постановка наукової проблеми та аналіз основних досліджень. Проблеми етноментальності в основному постали в полі зору дослідників в епоху романтизму, коли в культурі естетика національного виокремилася як основна. Одна з перших таких робіт в українській науці – дослідження М. Костомарова “Две русские народности” (1861). У ХХ ст. написано низку етнопсихологічних розвідок: Я. Ярема “Українська духовність в її культурно-історичних виявах” (1937), М. Шлемкевич “Загублена українська людина” (1954), О. Кульчицький “Геопсихічний аспект у характерології української людини” (1956), І. Мірчук “Світогляд українського народу” (1956), В. Янів “Нариси до історії української етнопсихології” (1993). Імагологічний вимір у сучасному українському літературознавстві презентують роботи В. Будного, М. Ільницького, Д. Наливайка та ін. Вивчення окремих етноментальних моделей в українському світі та їхня художня реалізація залишаються актуальними.

Мета статті – дослідити етноментальний образ москаля в українській літературі дошевченківського періоду.

Виклад основного матеріалу. В українській суспільній свідомості кінця XVIII – поч. XIX ст. ще живим був образ козака як лицаря, що присвятив своє життя служінню Україні. Зруйнування Запорізької Січі стало початком нищення волелюбного духу українства. “1783 р. скасовано козацьку службу і козацькі полки: перемінено їх на полки карабінерські, як перед тим слобідські перемінено на гусарські” [3, 468–469].

Українська література XIX ст. засвідчила досить виразний етноментальний образ москаля як чужого серед українців. У давній літературі доби бароко можна простежити окремі риси образу. Так, в аналізі другої частини вертепної драми Галагана-Маркевича (70-ті рр. XVIII ст.) В. Шевчук зауважує: “Однак особливе ставлення до Москаля автор таки з'являє окремо: для українців (Діда й Баби) той

виступає як страшидло, від якого втікають і воліють з ним діла не мати. Москаль же переходить Україну в поході, а не є пожилцем її, – реалії XVIII ст.; зрештою, й раніше російське військо приходило в Україну в походах – як прохідне чи з карними функціями” [12, 571].

В інтермедіях до драми М. Довгалевського “Комічне дійство” (1736) москаль виконує різні функції: то допомагає запорожцеві у протистоянні з поляком (інтермедія третя); то вимагає від селянина підводу і знущається над ксьондзами (інтермедія четверта). Ці, на перший погляд, протилежні прояви засвідчують соціальні закономірності XVIII ст.: козак служить Москві (події 1736 р., коли козацьке військо допомогло Мініху захопити Перекоп та ін.); підводна повинність українців.

Із 1797 р. українець слугує чужій імперській ідеології Росії. Термін військової повинності становив 25 років, що вважалось рівносильним смертному вироку [9, 187]; у 1834 р. – 20, пізніше – 15, 12, 10 років. Із 1874 р., коли було введено всезагальну військову повинність, служба тривала сім років [6, 350]. Соціально-побутові пісні засвідчили ці нові суспільні тенденції. Драматизм рекрутських та солдатських пісень посилювався невідворотністю обставин. Із-поміж характерних мотивів цих текстів вирізняється така пісня:

Ой ходила молода дівчина по лісочку
 Да сколола білу ніжку на терночку.
 Болить, болить ніжка, да не больно,
 Любив парень молоду дівчину, да не довго.
 Беруть, беруть парня молодого у солдати,
 Да забула молода дівчина поспитати:
 – Чи повелиш, мій миленький, з ким гуляти?
 – Гуляй, гуляй, молода дівчино, з ким гуляла,
 Да не гуляй, молода дівчина, з москалями,
 Москалики – вражі сини – обманщики,
 Таки тебе, молоду дівчину, да й обманять,
 Вони твої білі ручки помарають,
 Вони твою русую косу розтріпають [11, 341].

Ці ліричні роздуми, які висловив молодий рекрут, як бачимо, спрямовані не на осмислення свого безраднісного майбутнього, пов’язаного з болем розлуки з коханою дівчиною, рідними, домівкою, із цілком ймовірною безнадією, очікуваною присутністю смерті, війни.

Новобранець переживає за долю дівчини, його страхи цілком очевидні, бо “москалики – вражі сини – обманщики” [11, 341], бо “москаль, як ворона, та хитріший чорта” [10, 78]. Рекрут усвідомлює, що його дівчина залишиться беззахисною перед нахабністю москаля, тому прагне застерегти кохану, щоб не стала його жертвою.

Проблема деморалізуючого впливу російської армії на патріархальні устої українського села знаходить відгомін у літературі. Промовистою є її художня реалізація в поетиці сентиментальної повісті Г. Квітки-Основ'яненка “Сердешна Оксана” (1841). Письменник значну увагу приділяє зображенню побутування російської армії в селі. Солдати на постої – це додаткові видатки українському трудівнику. А для дівчат – ймовірність нової чоловічої уваги і водночас утрата пильності й забуття маминих засторог (“А дівчата ж то... аж регочуться з своїми охвицерами...” [4, т. 3, 270]).

Очевидно, маючи значний досвід у звабленні українських дівчат, копитан знайде ключик і до Оксани, яка й так уже була в нього закохана: “Копитан і став до неї казати по-нашому, бо хоч і з москалів був, та, мабуть, розумний був, що й по-нашому вмів...” [4, т. 3, 271].

Оксана, прагнучи стати панею, втратила пильність, закохалася в копитана, забувши материні настанови (“Чи можна сіно з огнем докупи складати?” [4, т. 3, 277] – так Векла доводила, що не візьме на постій копитана, бо дівоча честь – їхнє єдине багатство). І хоча у сватанні денщика дівчина зрозуміла істинний задум копитана, та “не з біса ж лукавий і копитан! Аж заплакав, як вздрів Оксану...” [4, т. 3, 281]. Задуривши дівчині голову про дарунки для матері, Оксана з міщанськими мріями (“Коли б у нашій церкві вінчатись, щоб і дівчата подивились, як я панею наряджуся!..” [4, т. 3, 284]) знову йому повірить. Помандрувавши за солдатами, Оксана зазнає і поневірянь, і знущань (переодягання денщиком і виконання його обов’язків; прагнення копитана видати її заміж за денщика або програти в карти). Усі ці сцени виписані зі значною дозою сентименталізму (аналогічно: сцена, в якій Оксана обрізує собі косу як символ обезчещення; шлях додому, під час якого вона трохи не згубила сина; сцена зустрічі з матір’ю). Очищення Оксана вбачає не тільки в повсякденній праці та поглибленій релігійності (“Одна собі у хаті сидить та робить; і матір зодяга і пропитує її, ні день рук не поклада. Тільки їй і проходки, що до церкви Божої та по воду, та куди роботу віднести” [4, т. 3, 289]), а й безшлюбності та асексуальності: вона поклялася на могилі батька

(такий же сюжетний хід у повісті “Маруся”), що ніколи не стане дружиною достойного чоловіка. Тому взаємини з Петром мають бути братерськими, а сина Оксаниного Векла назве Митро Зав’язисвіт (“бо він нам усім зав’язав світ” [4, т. 3, 300]).

Епілог твору – зустріч копитана із сином – показує закономірність: копитан свої батьківські почуття демонструє тільки на рівні права старшого, у цьому випадку – поскубати за вухо чи чуб і дарувати гривеник.

Шевченкова поема “Катерина” (1840) – драматичніша, бо дівчина полюбила москалика всім серцем, без думки про сподіваний статус заможної пані. Цей текст найбільш іманентно прочитується в аспекті постколоніальної критики: Катерина полюбила щиро (тобто Україна наївно повірила Москві); неслава батьків Катерини, знеславлений рід (неслава всієї історичної України, втрата історичної національної пам’яті); зведена покритка (сучасний Т. Шевченкові стан України в Російській імперії); самогубство Катерини (союзом із Росією Україна згубила себе); в епілозі – обездолений Івась (нема й майбутнього в Україні). (М. Моклиця акцентує на відсутності козака в житті Катерини, тому москаль і має успіх у дівчини [7, 30], тобто можна твердити, що в суспільному житті України немає постаті козака-лицаря). Відповідно й епілог твору значно драматичніший: тут Т. Шевченко відтворює абсолютно атрофовані батьківські почуття москаля.

Нахабність і зарозумілість як складники етноментальної моделі москаля виразно схоплені в драматургії першої половини ХІХ ст. Уже в першій яві п’єси І. Котляревського “Москаль-чарівник” (1819) з’являється солдат напідпитку, який приходить на постій до Тетяни, вимагаючи харчів. Відразу зрозумівши ситуацію, він у пісні-самохарактеристиці показує свої переваги: “Меня зовут – Лихой! / Солдат я не плохой, / И храбрости палата. / Хоть с места – докажу. / В капусту искрошу / Тебя, чернильна хвата” [5, 80]. Тетяна називає його лукавим, пройдисвітом, указує на те, що він “підкрався, як той злодій, до чужої хати” [5, 81], але змушена його шанувати тільки через те, що на ньому солдатський мундир. Москаль же акцентує на своїй високій місії захищати мужиків. Відповідь жінки була категоричною: “Нас, мужиків! А ти великий пан? Адже і ти мужиком був, пока тобі лоба не виголили та мундира не натягли на плечі” [5, 82]. І хоча канцелярист Финтик позбавлений позитивної характеристики,

все ж автор наділяє його таким висновком: “Та се ж найпершая замашка у москаля, щоб на квартирі хазяйку налякати, хазяїна вилаяти і гармидеру такого наробити, що не знаєш, де дітись” [5, 84–85].

Для військових, на думку москаля, є нормою залицятися до чужих жінок, іншим (як-от канцеляристам) – категорично заборонено [5, 103]. Тобто йдеться й про оволодіння завойовним народом і на сексуальному ґрунті.

У суперечці із солдатом Михайло висловить народну точку зору про сутність москалів (тут: росіян. – *О. Я.*): “з москалем знайся, а камінь за пазухою держи” [5, 97]. Тетяна ж, як господиня дому, намагається зупинити ці суперечності, демонструючи бачення українців у контексті Російської імперії: “Тепер чи москаль, чи наш – все одно: всі одного батька, царя білого, діти. Тільки в тім і різниця, що одні дуже шпаркі, а другі смирні...” [5, 97].

Коли ж москаль продемонструє своє “вміння” чарівника, вимагаючи похвали (“Ну, хазяйка, каков я чародей?” [5, 100]), Тетяна відповідає: “Великий!.. Но більше хитрий, настоящий москаль” [5, 100].

Тетяна, як пам’ятаємо, сама чесно розкаже чоловікові про залицяння Финтика, викриваючи водночас і постояльця: “Москаль на хитрості піднявся і удавав, що він чарівник” [5, 109].

Аналогічний сюжет п’єси В. Гоголя “Простак, или Хитрость женщины, перехитренная солдатом” (20-ті роки XIX ст.). У цьому творі вже не так виразно заявлено протистояння чужорідного, імперського (в особі солдата) й українського (Роман і Параска), як у тексті І. Котляревського; тут немає фінальної суперечки між солдатом та чоловіком, який несподівано повернувся. Обумовлено це, очевидно, й тим, що у В. Гоголя виведено образи хитрої Параски (а не цнотливої Тетяни) та лінивого й дурного чоловіка Романа (а не працелюбного й чесного чумака Михайла). Проте тут досить чітко відтворено атмосферу несприйняття українським селом таких постояльців. Так, Параска дорікає соцькому, своєму кумові, що той не дотримав обіцянки і спрямував до них на постій солдата. А солдат відразу ж нахабно вимагає: “Нам много не надо: курица к обеду, а другая к ужину; а если и лаврениками накормишь, то сердиться не стану; от меня ты худа не услышишь” [1, 45].

Дещо іншого типу образ хитрого, бувалого солдата, за походженням українця. Тривалий період він був, як зауважує М. Шкандрій, почесним партнером у будівництві імперії, тобто малоросом [13, 50].

А тепер він має довести, що не є чужим, а своїм серед українців. Імперська система зробила їх людьми без Батьківщини. Невипадково автор демонструє поновлення втрачених родинних зв'язків. Так, відставний солдат Осип Скорик – дядько кріпака Олексія (“Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ'яненка (1835)), улан Сумасвод – рідний брат Насті (“Бой-жінка” Г. Квітки-Основ'яненка (1839–1842)). Тому їхні чарівницькі дії спрямовані не на заробіток харчу (грошей), а на допомогу рідним. Щаслива розв'язка конфлікту можлива тільки завдяки їхньому втручанняю.

У драматичних творах приділяється увага прізвищу москаля. Відповідно до класицистичних настанов, воно виступає засобом самохарактеристики персонажа: Лихой (“Москаль-чарівник” І. Котляревського), Скорик (“Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ'яненка), Сумасвод (“Бой-жінка” Г. Квітки-Основ'яненка). У п'єсі “Стецько, завербований в уланы” (1840) (ймовірно авторство Г. Квітки-Основ'яненка) в переліку прізвищ уланів переважають прізвища козацького типу: Хворостина, Вернипень, Хватун, Тянибрав, Скоропій, Лупоглаз [4, Т. 2, 460] (принагідно доречно зауважити, що “в побуті тогочасного Харкова і на всій Слобожанщині улани займали помітне місце: адже ще 1749 р. в Чугуєві із трьох козацьких і трьох калмицьких команд було сформовано козачий кінний полк, перейменованій 1808 р. на уланський” [4, Т. 2, 565]).

На особливу увагу заслуговує діалог про Шельменка Г. Квітки-Основ'яненка. У п'єсі “Шельменко – волостной писарь” (1829) автор показує коріння такого типу, як москаль. Так, пройдисвіт волосний писар Шельменко покараний військовою службою, куди він хотів спровадити сина заможної вдови Степаниди. Та й там він, очевидно, викрутився, бо є не простим солдатом, а денщиком, слугою капітана Скворцова (“Шельменко-денщик” (1838)). Ідеали його не змінилися: “Гроші ...! Любив, люблю і любитиму, аж поти, будучи, здохну. Що то я їх люблю!.. І батька, і матір, і жінку, і дітей, і увесь рід свій за них віддав би! Та коли по правді, будучи, сказати, так нема і у світі нічого і нікого луччого, як, будучи, сказати, гроші” [4, Т. 2, 65]; “суха ложка рот дере” [4, 2, 102].

Відповідно до значення слова, покладеного в основу прізвища (“Шельма... Хитра й спритна в своїх учинках людина” [8, 439]), денщик зображений як брехун і пройдисвіт. Шельменко впродовж тексту і сам підкреслює свої вміння обманювати: “Лепортую вашому

благородію, усьо обстоїть благополучно. Будучи, нету-те ніякого успіху” [4, Т. 2, 64]; “Шельменко (в сторону). Ану, Шельменко, бреш на усі заставки!” [4, Т. 2, 69]; “Моя правда, будучи, чистіше усякої правди і як я є самий чесний чоловік” [4, Т. 2, 70]; “А що вже я не люблю брехати, так точнісінько, як гірку редьку їсти” [4, 2, 71]. Особливо показовим є таке свідчення денщика: “...що, ми, служиві, вам, будучи, говоримо! Тільки розпустіть уха, то забожимося, що і на вербі є груші” [4, Т. 2, 69]. І хоча подружжя поміщиків Шпаків розуміє сутність Шельменка (“ты как литовский цеп – на обе стороны работаешь” [4, 2, 80], “плут преестественный” [4, Т. 2, 81], “плут, тонкий плут” [4, Т. 2, 81]), але самі ж потрапляють у тенета його брехні.

Сім'я Шпаків та сім'я Опецьковських – зразок утрати національної самобутності. У свідомості українських поміщиків своє сприймається як те, чого треба позбутися, натомість треба постійно демонструвати своє входження до чужого, доказувати свою належність до російського (імперського) як вищого (захоплення життям Петербурга Опецьковськими). Це проявляється, зокрема, й у російській мові спілкування з використанням французької побутової лексики в покаліченому вигляді. Якщо українські сільські поміщики Шпаки ще пам'ятають родинну легенду про своє походження з гетьманських часів і пишаються своїм корінням, то Опецьковські, які проживають у столиці імперії, прагнуть викоренити свою національну ідентичність. Промовисто свідчать про це й імена героїв. Аграфена Семеновна обурюється: “Вообрази, что хозяйка меня и теперь так же называет, как до моей поездки в Петербург: Горпинка! Ах, какая малороссиянка!” [4, Т. 2, 89]).

Щаслива розв'язка – одруження закоханих, бідного капітана Скворцова та доньки Шпака Прісіньки, – постала не тільки завдяки діям хитромудрого Шельменка, образ якого виведений на зразок слуги двох панів К. Гольдоні, а й тій вимишленій денщиком легенді про двох братів Шпаків, один із яких житиме в російській стороні. Так в особі Шельменка автор демонструє ідею імперської єдності: “...у того Шпака, що співав під вікнами у темниці гетьмана, та було два сини: один Шпак повів рід Шпаків, от як і ви є, а другий Шпак пішов у москалі і став зватися по-московському Шкварцов; адже усе рівно, що шпак, що шкварець” [4, Т. 2, 116]. Такі вірнопідданські ідеали Г. Квітки-Основ'яненка перегукуються із позицією

Є. Гребінки (поема “Богдан” (1843)). Цілком імовірно, що пісня бандуриста про двох орлів, синів одного батька, в ліро-епічному творі постала під впливом драматичного. Адже текст Г. Квітки-Основ’яненка вперше надруковано 1840 р. у Харкові, на початку 1841-го опубліковано в журналі “Пантеон русского и всех европейских театров”; окрім того, п’єса мала багате сценічне життя ще на початку 1840-х: “вперше поставлена у 1840 р. у Харкові, комедія уже наступного року з успіхом іде в Александринському театрі в Петербурзі в бенефіс відомого актора П. І. Григор’єва, який виконував роль Шельменка” [4, Т. 2, 548]. Для зіставлення наведемо текст пісні:

Были у орла два сына.
 Выроос старший сын;
 Младший рано на чужбину
 Залетел один.
 Но лета не укрепили
 Мощного крыла;
 Он устал – и окружили
 Вороны орла.
 И, летая, жадным криком
 Смерть сулят ему:
 Знать, орлу на поле диком
 Сгибнуть одному!
 Крылья есть, да мало силы;
 Смутен он сидит;
 Смотрит верх – о боже милый!
 Старший брат летит...
 Робко вороны сокрылись
 С криком в темный лес.
 Оба брата очутились
 В синеве небес...
 Братья обнялись родные
 и сильны опять,
 Как великая Россия
 Да Украина-мать! [2, 245–246].

М. Шкандрій зауважив, що ця ситуація породжує “в уяві образ двох переплетених орлів або двоголового орла на імперській корогві” [13, 162], вказуючи й на невідповідність реалізації вірнопідданської

ідеї: “Гребінка поєднує претензії на старшість України (“мати”) зі статусом молодшого, «слабшого брата»” [13, 162].

Гетерообраз москаля як виразника позиції імперії, її сили наочно демонструє оповідання Г. Квітки-Основ'яненка “Салдацький патрет” (1833). Портрет солдата, який учасниками ярмарку сприймається як живий, є вираженням сили: його побоюються, бо може застосувати цю силу; може показати, що він володар ситуації, а тому запобігають перед ним. Це і москаль із кабаки, що кличе солдата на підробіток, і молодиці з крамом, які не хочуть торгувати побіля солдата (“Москаля нечистий і вродив з стовпцями біля них” [4, Т. 3, 12]), і швець Терешко, що завбачливо вітається: “Здрастуйте, господа служба!” [4, Т. 3, 19], та й “усякий народ, хто там не був, що йде біля того салдацького патрета, усяк шапку зніме та й скаже або: «Добридень», або “Здрастуйте, господа служба!»” [4, Т. 3, 15].

За задумом автора, жінки першими зрозуміли обман. Так, Явдоха, яка керувала бублейницями, паляшницями та іншими дрібними торговками, спочатку запобігала перед солдатом (“Вже до нас, мов до живого, з поклонами ходять, неначе до засідателя!” [4, Т. 3, 13]), та, першою зрозумівши суть, не спішить розкривати таємницю. Проворна дівка Домаха, навпаки, зі сміхом розкаже товариству про портрет.

Письменник зображає в цьому творі й живого москаля, який краде селянський крам або ж обманом і хитрістю показує українцям, що ті йому винні нібито за зіпсутий мундир. Ставлення солдата до українського ярмаркового дійства виражено чітко: “Ах, ви хахли безмозглиї” [4, Т. 3, 16].

І реальний москаль, і його двійник на портреті покликані підкреслити привілейоване становище завойовника, загарбника, на чиєму боці завжди перевага.

Висновок. Українська література дошевченківського періоду сформувала досить виразний етноментальний образ москаля як презентанта імперської ідеології. У творчості Т. Шевченка та наступного літературного покоління проблема деморалізуючого та денаціоналізуючого впливу московщини постане ще виразніше.

Література

1. Гоголь В. Простак, или Хитрость женщины, перехитренная солдатом / В. П. Гоголь // Українська драматургія першої половини XIX століття : маловідомі п'єси / вступ. ст., підготов. текстів та прим. В. Шубравського. – К. : Держ. вид-во худож. л-ри, 1958. – С. 29–69.

2. Гребінка Є. Богдан / Євген Павлович Гребінка // Гребінка Є. Твори : у 5 т. Т. 1 / Є. Гребінка ; упорядкув., підготов. текстів, вступ. ст. та прим. С. Д. Зубкова. – К. : Держ. вид-во худож. л-ри, 1957. – С. 194–248.
3. Грушевський М. Ілюстрована Історія України / Михайло Сергійович Грушевський ; відп. за вип. С. Ю. Волнянський. – Репр. вид. 1913 р. – К. : МП “Райдуга” – кооп. “Золоті ворота”, 1992. – 524 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Твори : у 7 т. Т. 2–3./ Григорій Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1979, 1981.
5. Котляревський І. Москаль-чарівник / Іван Петрович Котляревський // Котляревський І. Твори : у 2 т. Т. 2. – К. : Вид-во худож. л-ри “Дніпро”, 1969. – С. 69–113.
6. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість : підручник / Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання-Прес, 2003. – 591 с.
7. Моклиця М. Покритка в творчості Шевченка (Психоаналітична інтерпретація) / Марія Моклиця // Слово і час. – 2000. – № 3. – С. 24–31.
8. Словник української мови : в 11 т. Т. 11 / ред. С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 1980. – 700 с.
9. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.
10. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад. М. Номис ; упоряд., приміт. та вступ. ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
11. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / атрибуція автогр., упорядкув., передм. і прим. О. І. Дея ; відп. ред. Н. Є. Крутікова. – К. : Наук. думка, 1983. – 528 с.
12. Шевчук В. Про Йосипа Обонкіона-Батю, українську вертепну драму та вертепне дійство / Валерій Шевчук // Шевчук В. Муза Роксоланська : українська література XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 2 : Розвинене бароко / В. Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – С. 561–578.
13. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій ; пер. П. Тарашук. – К. : Факт, 2004. – 496 с.